

EMMANΟΥΗΛ ΚΑΝΤ (1724-1804)

(Η σύντομη περίληψη που ακολουθεί και η επιλογή των αποσπασμάτων από την πραγματεία του Καντ για την ανθρώπινη γνώση, έγιναν στις αρχές της δεκαετίας του '90 με σκοπό να ακολουθήσει η παρουσίαση του φιλοσοφικού έργου του Άρθουρ Σοπεγκάουερ. Εκείνα τα χρόνια αναπτύχθηκαν οι δικές μου σύντομες σκέψεις που αργότερα συμπεριλήφθηκαν στη Θεολογία της Επιστήμης).

Από τον Κ. Γ. Νικολουδάκη

Αν αφαιρέσουμε από την παράσταση ενός σώματος όσα προέρχονται από την αίσθηση λ.χ. τη διάρκεια, το χρώμα, τη σκληρότητα κι αυτά τα χαρακτηριστικά που εννοούμε όπως λ.χ. την ουσία, τη δύναμη, τη σχέση, τότε θα υπολείπεται ακόμα κάτι, το οποίο είναι ανεξάρτητο από το αντικείμενο της αίσθησης: η έκταση και η μορφή.

Επομένως, θα βρούμε τις μορφές του χώρου και του χρόνου, οι οποίες υπάρχουν από πριν μέσα στην αισθητικότητα, την οποία απομονώσαμε. Αυτές είναι αναγκαία οι μορφές όλων των φαινομένων, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος μπορεί ν' αντιλαμβάνεται. Οι γενικές μορφές του χώρου και του χρόνου αποτελούν τις αρχές για να μπορούμε να έχουμε βέβαιες γνώσεις που δεν προήλθαν από την ιδιαίτερη εμπειρία μας (δηλαδή κάνουν δυνατές τις συνθετικές προτάσεις εκ των προτέρων) όπως είναι οι γνώσεις που βρίσκουμε στα μαθηματικά και στη φυσική.

Ο χώρος και ο χρόνος δεν είναι έννοιες που προέρχονται από την εμπειρία αλλά οι αναγκαίοι, υποκειμενικοί όροι κάθε εμπειρίας και δεν βρίσκονται στην πραγματικότητα. Για να είναι δυνατή η ύπαρξη των φαινομένων είναι αναγκαίο να υπάρχουν από πριν αυτές οι παραστάσεις, οι οποίες χρησιμεύουν για βάση τους. Αν αφαιρέσουμε όλα τα εξωτερικά αντικείμενα, εκείνο που μένει είναι η μορφή του χώρου, που αποτελεί τον υποκειμενικό όρο της ύπαρξής τους. Επομένως, σύμφωνα μ' αυτόν τον όρο, όλα τ' αντικείμενα της εξωτερικής αίσθησης πρέπει να φαίνονται μέσα στο χώρο, έξω από τον οποίο δεν μπορούμε να φανταστούμε πως θα υπήρχαν.

Ο χρόνος είναι η μορφή της εσωτερικής αίσθησης και αποτελεί τον όρο για να είναι δυνατή η ύπαρξη κάθε εσωτερικού και συνεπώς κάθε εξωτερικού φαινομένου. Επομένως, σύμφωνα μ' αυτόν τον όρο, όλα τ' αντικείμενα πρέπει να φαίνονται μέσα στο χρόνο αλλά ο ίδιος μπορεί να μείνει χωρίς εκείνα.

Οι δύο αυτές μορφές δεν αποτελούν ούτε ουσίες, ούτε καταστάσεις των πραγμάτων. Αν πούμε ότι βρίσκονται πραγματικά έξω από εμάς σαν ουσίες, τότε πρέπει να υποθέσουμε ότι είναι δύο αιώνια και άπειρα μη πράγματα, τα οποία υπάρ-

χουν για να περιέχουν όλη την πραγματικότητα. Αν πούμε, ότι είναι σχέσεις των φαινομένων τις οποίες γνωρίσαμε από την εμπειρία, πρέπει ν' αμφισβητήσουμε την εκ των προτέρων δυνατότητα των μαθηματικών γνώσεων, διότι αυτή η βεβαιότητά τους δεν θα μπορούσε να προέλθει εκ των υστέρων βρίσκοντας ή φτιάχνοντας τις έννοιες του χώρου και του χρόνου από την εμπειρία:

"Υποθέστε λοιπόν ότι ο χώρος και ο χρόνος υπάρχουν καθ' εαυτοί αντικειμενικά και σαν όροι της δυνατότητας των πραγμάτων καθ' εαυτά. Το πρώτο πράγμα που μας προκαλεί εντύπωση είναι το ότι, προτάσεις αποδεικτικές και συνθετικές παράγονται εκ των προτέρων και σε μεγάλο αριθμό απ' αυτές τις δύο έννοιες (...) είναι φανερό ότι από απλές έννοιες δεν μπορούμε να εξάγουμε καμιά συνθετική γνώση, αλλά μόνο γνώσεις αναλυτικές" (53,54)

Αυτές τις δύο μορφές μπορούμε να τις γνωρίσουμε πριν από κάθε αντίληψη, ενώ η αίσθηση αποτελεί την ύλη τους, δηλαδή μια γνώση εμπειρική. Ανεξάρτητα από το ποια είναι τα αισθήματά μας, αυτά βρίσκονται πάντοτε αναγκαία με τις ίδιες μορφές, του χώρου και του χρόνου. Όπως *"μ' αυτόν τον τυπικό όρο της αισθητικότητας συμφωνούν λοιπόν αναγκαία, όλα τα φαινόμενα, αφού δεν μπορούν να εμφανίζονται παρά μ' αυτόν"* (95) έτσι κάποιες προεμπειρικές έννοιες (κατηγορίες) της νόησης μας επιτρέπουν να τα νοούμε. Αυτές οι κατηγορίες *"πραγματικά, αναφέρονται τότε αναγκαία και εκ των προτέρων στα αντικείμενα της εμπειρίας, αφού δεν είναι άλλο παρά μ' αυτές που γενικά ένα αντικείμενο της εμπειρίας μπορεί να νοηθεί"*. (96)

Η γνώση μας προέρχεται από δύο πηγές. Η μια είναι η δυνατότητα να έχουμε παραστάσεις και η άλλη να εννοήσουμε ένα αντικείμενο με το μέσο αυτών των παραστάσεων. Με την πρώτη μας προσφέρεται ένα αντικείμενο ενώ με τη δεύτερη η έννοια του σε σχέση με την παράστασή του. Οι παραστάσεις που προέρχονται από την αισθητικότητα (οι εποπτείες) και οι έννοιες αποτελούν τα στοιχεία κάθε γνώσης μας:

"Καμιά απ' τις δύο αυτές ιδιότητες δεν είναι προτιμότερη απ' την άλλη. Χωρίς την αισθητικότητα, κανένα αντικείμενο δεν θα μας ήταν δοσμένο, και χωρίς τη νόηση τίποτε δεν θα είχε νοηθεί. Σκέψη χωρίς περιεχόμενο είναι άδειες, εποπτείες χωρίς έννοιες, τυφλές. Θεωρία χωρίς την πείρα είναι κενή, πείρα χωρίς τη θεωρία είναι τυφλή". (62)

Για να είναι δυνατή η γνώση και η εμπειρία πρέπει ακόμα οι παραστάσεις των αισθήσεων να ενοποιούνται μέσα στην αισθητικότητα, να μπορούν να μνημονεύονται και ν' ανασυνθέτονται με διάφορους άλλους τρόπους και σε όλες αυτές τις πράξεις των συνθέσεων να διατηρείται η ενότητα της συνείδησής τους. Μέσα στην αστάθεια των παραστάσεων, η ενότητα αυτής της εμπειρικής συνείδησής τους διατηρείται από μια άμεση συνείδηση της ταυτότητας με τον εαυτό της, η οποία προϋπάρχει, σε κάθε πράξη της συνείδησης:

"Η πραγματική εμπειρία που συντίθεται από ενότητα, συνειρμό (αναπαραγωγή), τέλος αναγνώριση των φαινομένων, περιέχει στην τελευταία και υπέρτατη αυτή

αναγνώριση (από στοιχεία απλώς εμπειρικά) έννοιες που καθιστούν δυνατή την τυπική ενότητα της εμπειρίας και μαζί μ' αυτή όλη την αντικειμενική αξία (την αλήθεια) της εμπειρικής γνώσης" (117-8)

Το σύνολο των φαινομένων, ο κόσμος, υπάρχει και τακτοποιείται με τη νόηση, σε μια εκ των προτέρων ενιαία αυτοσυνείδηση κι αυτό δεν είναι παράδοξο ούτε ακατάληπτο αν σκεφτούμε, ότι ο κόσμος αυτός δεν είναι η πραγματικότητα καθ' εαυτήν.

Η προεμπειρικές έννοιες της νόησης σύμφωνα με τις οποίες είναι δυνατή η εμπειρία (στην μορφή της) και οι ιδέες του λόγου δεν προσφέρουν από μόνες τους καμιά γνώση χωρίς τις εμπειρικές παραστάσεις. Οι έννοιες που δεν μπορούν ν' αντιστοιχούν σε κανέναν αντικείμενο ή για την ακρίβεια σε καμιά εμπειρία, είναι μόνο σκέψεις κι όχι γνώσεις:

"Οι εντυπώσεις των αισθήσεων μας προσφέρουν πραγματικά την πρώτη ευκαιρία ν' αναπτύξουμε στο θέμα τους κάθε γνωστική μας ικανότητα και να συγκροτήσουμε την εμπειρία, που περιέχει δύο στοιχεία πολύ διαφορετικά: δηλαδή μια ύλη από γνώσεις προσφερόμενη από τις αισθήσεις και μια ορισμένη μορφή, που χρησιμεύει στο να θέσει σε διάταξη αυτή την ύλη, μορφή που προέρχεται από την εσωτερική πηγή της εποπτείας και της καθαρής σκέψης, οι οποίες δεν ασκούνται και δεν παράγουν έννοιες παρά μόνο με την ευκαιρία της πρώτης (δηλαδή της ύλης από εντυπώσεις)". (90,91)

Τα αντικείμενα καθ' εαυτά δεν είναι εκείνα που μας φαίνονται μέσω των «φίλτρων» του πνεύματός μας και δεν είναι δυνατό να τα γνωρίσουμε ακόμα και με την καλύτερη γνώση μας για τα φαινόμενα, τη μόνη γνώση που μπορούμε να έχουμε. Όχι διότι έχουμε ασαφείς, συγκεχυμένες ή ψεύτικες παραστάσεις των πραγμάτων (όπως έχουν υποστηρίξει ορισμένοι προηγούμενοι φιλόσοφοι), αλλά διότι οι παραστάσεις δεν δείχνουν τίποτε από τα αντικείμενα καθ' εαυτά, παρά μόνο την ύπαρξη των αντικειμένων γενικά και τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζεται η αισθητικότητά μας. Γι' αυτό, όλα όσα λαμβάνονται με την αισθητικότητα αποτελούν σχέσεις του αντικειμένου με το υποκείμενο, σχέσεις χωρικές και χρονικές, που δεν υπάρχουν στα πράγματα καθ' εαυτά. Το ίδιο το «εγώ» μας το συλλαμβάνουμε έτσι όπως φαίνεται μέσα στον χρόνο κι όχι όπως είναι αυτό καθ' εαυτό. Τα πράγματα καθ' εαυτά (όπως είναι μόνα τους), ανεξάρτητα από τους υποκειμενικούς μας όρους, (επιτρέπεται να τα λέμε νοούμενα) δεν μπορούν να είναι αντικείμενα της εμπειρίας μας, δηλαδή δεν είναι φαινόμενα και η νόηση δεν αρκεί για να τα γνωρίσουμε.

Χωρίς πολλά λόγια, αυτές είναι μερικές από τις βασικές απόψεις που υποστήριξε και ανέπτυξε ο Καντ στις ογκώδεις φιλοσοφικές πραγματείες του.

Για τον **Immanuel Kant** (1724-1804) η κρίση «όλα τα σώματα έχουν έκταση» είναι μόνο αναλυτική, όπως αν είχαμε αντιληφθεί όλα τα δυνατά πράγματα, και

δεν ευρύνει τη γνώση μας, γιατί αυτή η διαπίστωση της έκτασης γίνεται με την αποσύνθεση της έννοιας του σώματος. Ενώ, αντιθέτως, η έννοια του σώματος προήλθε από την αντίληψή μας για μερικά πράγματα (όχι όλων των πραγμάτων) και της αποδώσαμε γενικά την έκταση, που διαπιστώσαμε μόνο σε μερικά σώματα. Έγινε η διαπίστωση στην εμπειρία ότι έχουν έκταση και αυτή είναι αληθινή όχι μόνο για όσα αντιληφθήκαμε. Συνεπώς είναι συγχρόνως (και σχετικά) συνθετική. Ο **Καντ** έκανε τα απλά πολύπλοκα, γιατί δεν μπορούσε (ή δεν ήθελε) να καταλάβει πως μια αληθινή διαπίστωση στις αντιλήψεις μας αποτελεί γνώση για άλλα πράγματα, τα οποία δεν έχουμε αντιληφθεί (δηλαδή χωρίς προσφυγή στην εμπειρία). Αντί ν αναζητήσει την εξήγηση στην ύπαρξη κοινών στοιχείων στην άμεση πραγματικότητα και επομένως, να διαπιστώσει τη δυνατότητα μια συνθετική κρίση να είναι συγχρόνως αναλυτική και το αντίστροφο, αναζήτησε την αρχή αυτής της δυνατότητας (των συνθετικών εκ των προτέρων κρίσεων) έξω από την πραγματικότητα και την εμπειρία ή μάλλον σ' ένα μέρος της: στην εσω-διανοητική ύπαρξή μας. Σύμφωνα με αυτόν, στην εμπειρία δε θα μπορούσαμε να βρούμε έννοιες, με τις οποίες να κάνουμε γενικές διαβεβαιώσεις και βρήκε την αρχή των κοινών στοιχείων μόνο μέσα στον εαυτό μας. (100, Η Θεολογία της Επιστήμης)

Η μεγαλοφυής και αναλυτική θεωρία του για τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και γνωρίζουμε την πραγματικότητα βασίζεται σε μια μεγάλη παρανόηση, την οποία αργότερα πρόσεξε και κατάλαβε ο **Hegel** (1770-1831), ενώ την αξιοποίησε θαυμάσια ο **Ar. Schopenhauer** (1788-1860): «Οι κατηγορίες αυτές, ενότητα, αίτιο, αποτέλεσμα κ.λπ. ανήκουν βέβαια στη νόηση. Αν από δυο γεγονότα, που αντιλαμβανόμαστε, τούτο, η αιτιώδης σχέση δεν πέφτει στην αντίληψη, αλλά συλλαμβάνεται μόνον απ' τη νόηση. Απ' αυτό όμως δεν έπεται πως οι κατηγορίες είναι διορισμοί μόνον δικοί μας και ότι δεν είναι και διορισμοί των αντικειμένων. Και όμως έτσι τους θεωρεί ο Καντ (...).» (80)

Αν δεν μπορούμε ν' αντιληφθούμε όλα τα πράγματα με όλες τις σχέσεις τους ή έτσι όπως ακριβώς είναι, η εξήγηση γι' αυτήν την αδυνατότητα δεν είναι ότι τα πράγματα διαφέρουν τελείως και δεν έχουν κοινά στοιχεία από τον αντιληπτό κόσμο μας, αλλά ότι εμείς δεν είμαστε τα πάντα και γιατί η πραγματικότητα δεν αποτελείται μόνο από απλές ουσίες. Οι σχέσεις των μερών, οι δυνατοί τρόποι ν' αλληλεπιδράσουν, οι τρόποι με τους οποίους γίνονται και συνδέονται και τα κοινά στοιχεία τους είναι πάντοτε ένα μεγάλο μέρος της πραγματικότητας -το μεγαλύτερο-, το οποίο δεν είναι ορατό και μόνο με τη διάνοια μπορούμε να το ανακαλύψουμε, να το προσέξουμε και να το γνωρίσουμε καλύτερα. «Όχι μόνο χωρίς την ουσία δεν μπορούν να υπάρχουν σχέσεις, αλλαγές, δυνατότητες, αλλά και χωρίς τα τελευταία δεν μπορεί να υπάρχει η ουσία σαν πρώτη αρχή.» (143, Η Θεολογία της Επιστήμης)

ΜΕΡΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

(Από το φιλοσοφικό έργο "ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΣΕ ΚΑΘΕ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ" εκδόσεις Αναγνωστίδη)

" η ενότητα των αντικειμένων προσδιορίζεται μοναδικά από τη νόηση και βέβαια σύμφωνα με τις συναφείς προϋποθέσεις της φύσης της. Έτσι λοιπόν η νόηση είναι η αρχή της καθολικής τάξης μέσα στη φύση, εφόσον περιβάλλει όλα τα φαινόμενα με τους νόμους της και συγκροτεί έτσι, πρώτα-πρώτα, την εμπειρία (όσον αφορά τη μορφή) a priori, με τη μεσολάβηση της οποίας θέτει αναγκαστικά κάτω από την ισχύ των νόμων της εκείνο που δεν πρέπει να γίνει γνωστό παρά μόνο εμπειρικά. Γιατί δεν έχουμε να κάνουμε με τη φύση των πραγμάτων αυτών καθ' εαυτών, ανεξάρτητα από τους όρους της ευαισθησίας μας όπως και της νόησής μας, αλλά με την φύση σαν αντικείμενο πιθανής εμπειρίας (...) 89,90

" Ύστερα απ' τις πολύ ξεκάθαρες αποδείξεις που δώσαμε πιο πάνω, θα ήταν παράδοξο να ελπίζουμε πως θα γνωρίσουμε για ένα οποιοδήποτε αντικείμενο περισσότερα απ' όσα μπορεί να χωρέσει η πιθανή εμπειρία του αντικειμένου αυτού ή ακόμη να αξιώσουμε την παραμικρή γνώση ενός πράγματος, για το οποίο δεχόμαστε ότι δεν είναι αντικείμενο πιθανής εμπειρίας (...) 127

" Η κριτική (της γνωστικής ικανότητας του ανθρώπου)* είναι για την κοινότητα εκπαιδευτική μεταφυσική εκείνο που η χημεία είναι για την αλχημεία ή η αστρονομία για την μαντική αστρολογία" 148

-----
* Η τελευταία παρένθεση προστέθηκε εδώ για την κατανόηση του αποσπάσματος.

ΜΕΡΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

(Από το φιλοσοφικό έργο "ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΛΟΓΟΥ"
του IMM. KANT, μετάφραση Γρηγ. Λιονή, αρ. σελίδων 640)

" Πρέπει λοιπόν ν' αναγνωρίσουμε, ότι οι κατηγορίες μόνες δεν αρκούν για την γνώση των πραγμάτων καθ' εαυτά και ότι χωρίς τα δοσμένα της αισθητικότητας, θα ήταν απλές υποκειμενικές μορφές της ενότητας της νόησης, αλλά χωρίς κανένα αντικείμενο. Η σκέψη, πραγματικά, δεν είναι καθ' εαυτήν ένα προϊόν των αισθήσεων και μ' αυτή την ιδιότητα δεν είναι επίσης περιορισμένη απ' αυτές, αλλ' αυτή δεν έχει γι' αυτό τη δική της και καθαρή χρήση χωρίς τη βοήθεια της αισθητικότητας, γιατί τότε θα ήταν χωρίς αντικείμενο". 241

" Όλη η γνώση μας αρχίζει απ' τις αισθήσεις, περνάει από κει στη νόηση και τελειώνει στο λόγο πάνω απ' τον οποίο δεν υπάρχει τίποτε σε μας πιο υψηλό, κατάλληλο για να επεξεργασθεί την ύλη της εποπτείας και για να την επαναφέρει στην πιο υψηλή ενότητα της σκέψης". 249

" Μέσα στο πρώτο μέρος της υπερβατικής λογικής μας έχουμε ορίσει τη νόηση, σαν τη δύναμη των κανόνων· θα διακρίνουμε εδώ το λόγο απ' τη νόηση, ονομάζοντας αυτόν, σαν δύναμη των αρχών (principien)". 249

" Εάν λέμε για τη νόηση, ότι είναι λειτουργία του επανατάσσειν τα φαινόμενα στην ενότητα μέσω των κανόνων, πρέπει να πούμε για το λόγο, ότι είναι η δεξιότητα να επαναφέρουμε στην ενότητα τους κανόνες της νόησης μέσω αρχών. Ο λόγος λοιπόν δεν αναφέρεται ποτέ άμεσα ούτε στην εμπειρία ούτε σ' ένα οποιοδήποτε αντικείμενο, αλλά στη διάνοηση, με το σκοπό να προμηθεύσει εκ των προτέρων και δια των εννοιών στις ποικίλες γνώσεις αυτής της λειτουργίας, μια ενότητα που μπορούμε να ονομάσουμε λογική και που είναι τελείως διαφορετική από κείνη που η νόηση μπορεί να προσφέρει (rationelle-intellectuelle). Τέτοια είναι η γενική έννοια της λειτουργίας του λόγου, όσο είναι επιτρεπτό να συντελέσουμε στην κατανόησή της με τέλεια απουσία παραδειγμάτων (που θα δώσουμε αργότερα)". 251

" Πραγματικά, απ' την άποψη της φύσης, η εμπειρία είναι αυτή που μας προσφέρει τον κανόνα και που είναι η πηγή της αλήθειας· αλλά απ' την άποψη των ηθικών νόμων η εμπειρία είναι (αλλοίμονο!) η μητέρα της φαινομενικότητας και είναι μια προσπάθεια καταδικαστέα, το να θέλουμε να εξάγουμε απ' αυτό που γίνεται στη φύση, τους νόμους αυτού που οφείλω να κάνω ή να θέλουμε τους ηθικούς νόμους να τους ανάγουμε στους φυσικούς νόμους". 262-263

" Επομένως, μπορούμε να διακρίνουμε όλες τις υπερβατικές ιδέες σε τρεις τάξεις, απ' τις οποίες η ΠΡΩΤΗ περιέχει την απόλυτη ενότητα (απροσδιόριστη) του σκεπτόμενου υποκειμένου, η ΔΕΥΤΕΡΗ, την απόλυτη ενότητα της σειράς των όρων του φαινομένου, η ΤΡΙΤΗ την απόλυτη ενότητα του όρου όλων των αντικειμένων της σκέψης γενικά. Το σκεπτόμενο υποκείμενο είναι το αντικείμενο της ψυχολογίας· το σύνολο όλων των φαινομένων (ο κόσμος), το αντικείμενο της κοσμολογίας και αυτό που περιέχει τον υπέρτατο όρο της δυνατότητας για όλο αυτό που μπορεί να νοείται (το ον των όντων), το αντικείμενο της θεολογίας". 272-273

" Εάν εκλαμβάνουμε τα εξωτερικά αντικείμενα σαν πράγματα καθ' εαυτά, είναι τελείως αδύνατο να καταλάβουμε, πώς θα μπορούσαμε να φθάσουμε στη γνώση της εξωτερικής πραγματικότητάς τους μέσα μας, στηριζόμενοι απλώς στην παράσταση που είναι μέσα μας. Είναι προφανές ότι δεν μπορεί κανείς να αισθανθεί παραστάσεις έξω απ' τον εαυτό του παρά μόνο μέσα του..." 303

" Αν συγκρίνουμε την ψυχολογία, σαν ψυχολογία της εσωτερικής αίσθησης, με την σωματολογία, σαν φυσιολογία για τ' αντικείμενα των εξωτερικών αισθήσεων, βρίσκουμε, ανεξάρτητα απ' το ότι πολλά πράγματα μπορούν να γνωσθούν εμπειρικά μέσα στις δύο επιστήμες, αυτή τη σπουδαία διαφορά: μέσα στην τελευταία, είναι δυνατόν να συναγάγουμε εκ των προτέρων πολλές γνώσεις απ' την απλή έννοια ενός όντος εκτατού και αδιαχώρητου, ενώ μέσα στην πρώτη, δεν μπορούμε τίποτε να γνωρίσουμε συνθετικά εκ των προτέρων, ξεκινώντας απ' την έννοια ενός σκεπτόμενου όντος. Να ο λόγος. Αν και η μια και η άλλη είναι φαινόμενα, το φαινόμενο που παρουσιάζεται στην εξωτερική αίσθηση, έχει ωστόσο κάποιο πράγμα σταθερό και διαρκές, που προσφέρει μια υπόσταση και το οποίο χρησιμεύει για θεμέλιο στους μεταβαλλόμενους καθορισμούς και επομένως μια έννοια συνθετική, δηλαδή την έννοια του χώρου και ενός φαινομένου μέσα στο χώρο, ενώ ο χρόνος, που είναι η μόνη μορφή της εσωτερικής μας εποπτείας, δεν έχει τίποτε διαρκές και επομένως δεν μας βοηθά να γνωρίσουμε παρά τη μεταβολή των καθορισμών και όχι το καθορισίμο αντικείμενο. Μέσα σ' αυτό που ονομάζουμε ψυχή, το κάθε τι βρίσκεται μέσα σε μια συνεχή ροή και δεν υπάρχει τίποτε μόνιμο, με εξαίρεση ίσως (αν το διατηρούμε εκεί απόλυτα) το εγώ, που δεν είναι τόσο απλό παρά γιατί αυτή η παράσταση δεν έχει καθόλου περιεχόμενο και επομένως καμμιά διαφορά (...) Αλλά αυτό το εγώ είναι επίσης τόσο λίγο μια εποπτεία, όσο και μια έννοια από ένα οποιοδήποτε αντικείμενο, που δεν είναι παρά η απλή μορφή της συνείδησης (το αντικείμενο της συνείδησης που μας είναι άγνωστο...)" 304-305

" Έχουμε αρκετά αποδείξει στην υπερβατική αισθητική, ότι όλο αυτό που εποπτεύεται μέσα στο χώρο ή μέσα στο χρόνο, επομένως όλα τα αντικείμενα μιας δυνατής για μας εμπειρίας, δεν είναι τίποτε παρά φαινόμενα, δηλαδή παραστάσεις απλές, οι οποίες εφόσον τις φανταζόμαστε σαν όντα εκτεταμένα ή σειρές μεταβολών, δεν έχουν έξω απ' τις σκέψεις μας, ύπαρξη θεμελιωμένη καθ' εαυτήν. Τέτοιο είναι το σύστημα που ονομάζω υπερβατικό ιδεαλισμό*." 376

ΤΕΛΟΣ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ

 Δύο από τα βασικά έργα του Εμμανουήλ Καντ είχαν τον τίτλο "Κριτική του Καθαρού Λόγου" και "Κριτική του Πρακτικού Λόγου".

* Περισσότερα για τις απόψεις του Καντ και για τον Αγνωστικισμό διαβάστε στο δοκίμιο Ο ΧΙΟΥΜ, Ο ΚΑΝΤ ΚΑΙ Η ΕΜΠΕΙΡΙΟΚΡΑΤΙΑ

Οι αριθμοί στο τέλος των αποσπασμάτων είναι των σελίδων του βιβλίου. Τα αποσπάσματα είναι από τα βιβλία:

Immanuel Kant: Κριτική του καθαρού Λόγου, εκδόσεις Αναγνωστίδη

Immanuel Kant: Προλεγόμενα, εκδόσεις Αναγνωστίδη

Γ. Χέγκελ: Η επιστήμη της Λογικής, εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη

Κ. Γ. Νικολουδάκης: Η Θεολογία της Επιστήμης, εκδόσεις Δωδώνη